

ҒТАХР 17.71.91; 17. 81.31

ЭПИКАЛЫҚ ЖЫРЛАРДАҒЫ ТҮС ЖӘНЕ ОНЫ ЖОРУ КӨРІНІСТЕРІ

Қ.Б. Алпысбаева

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
alpysbaeva-k@mail.ru

Түс көру мотиві көптеген әлем халықтарының фольклорлық туындыларында кездеседі. Соның ішінде шығыс елдерінің ауыз әдебиеті мен фольклорлық шығармаларында, әсіресе, пайғамбарлар туралы аңыз-әңгімелерде, діни дастандарда, батырлық жырларда кездеседі. Мақалада «Алпамыс батыр», «Орақ–Мамай», «Ер Сайын», «Қарабек», «Ғазауат Сұлтан» және басқа да эпостардағы түс және оны жору көріністері талданып, түс мотивінің шығармаларда атқаратын қызметтері талданады. Түстің атқаратын қызметі бір бағытта, бір жақты болатыны айтылады. Және оны ойнақшытуға, мағынасын олай да, бұлай бұрмалауға болмайтыны, түс міндетті түрде шындыққа айналатыны сөз болады.

Түйін сөздер: фольклор, эпос, мәтін, түс көру, түс жору, түпнұсқа, мотив

Кіріспе

Әлемнің өзге ұлттары сияқты халқымызбен бірге жасап, қаймағы бұзылмай келе жатқан магиялық фольклордың бір түрі – түс көру және оны жору. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде ерекше орын алған түс көру мен оны жорудағы түрлі наным-сенімдер, ырымдар адамның ойлау табиғатын, оның жан жүйесіндегі сан алуан сезімдік құбылыстарды танып білуге мүмкіндік беретін баға жетпес құнды деректер болып табылады. Адамзат жаратылғалы бері өмір мен табиғат құбылыстарын танудың, оның құпия сырларына бойлаудың неше алуан талпыныстарын, қарапайым қағидаға сүйенген ізденістерістерін жүргізіп келеді. Түс көру адамның бүкіл жан жүйесін танып-білуге ықпал ететіндіктен, ғалымдар бұл тылсым көріністерді психологиялық құбылыс ретінде қарастырады. Түсте адам санасы шеңберден шығып, шетсіз-шексіз әлемді игереді, кеңістік пен уақытқа тәуелді болмайды. Сондықтан түсті көруден гөрі оны жоруға ерекше мән беріліп отырған.

Мақалада эпостарда кездесетін «түс көру және оларды жору» мотивтеріне тоқталып, теориялық ізденістермен ұштастыра отырып, нақты мысалдар келтіре отыра олардың атқаратын қызметтеріне талдау жасап, шығармада қандай мақсатта қолданылып тұрғанын ашуға тырысамыз. Бұл – мақаланың өзектілігі. Яғни мақала эпостардағы түс көру мотивін арнайы зерттеген өзіндік ғылыми жұмыс болып табылады. Бұған дейін түс көру жанры туралы зерттеген А.Байтұрсынов, Х.Досмұхаммедұлы, Б.Майтановтың, Г.Пірәлиеваның және Б.Әзібаеваның т.б. еңбектері бар. Осы ғалымдардың зерттеу еңбектері мақала жазу барысында басшылыққа алынды.

Жұмыстың әдістемесін текстологиялық, салыстырмалы-типологиялық, деректемелі библиографиялық т.б. әдісі құрды. Нәтижесін жоғары оқу орындарының студенттеріне, магистранттарға, әдебиеттанушы мамандарға және еліміздің Тұңғыш президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты еңбегінің аясында орындалып жатқан «Дала фольклорының антологиясына» пайдалануға болады.

Негізгі бөлім

Әлем халықтарының фольклорлық туындыларында жиі ұшырасатын сарындардың бірі – түс көру мен оны жору мотиві.

Көрген түсті міндетті түрде талдап, жору – қай халықта да берік сақталған салт-дәстүр. Әдебиетші ғалым Х.Досмұхамедұлы бұл жөнінде былай дейді: “Түс жорудың (снотолкование) қазақтар арасында да үлкен мәні бар екені ежелден белгілі, сол себепті де ел ішінде арнайы мамандар – түс жорушылар да ұшырасады. Бұрынғылардың айтуынша түс жору Перғауынның (Фараон) түсін болжаған Жүсіп пайғамбардан басталады. Әрбір қазақ түсін біреуге жорытуға тырысады және осы жору сөзге әрдайым сенеді. “Қыз Жібек”, “Қозы Көрпеш” және т.б. жырларда түс көру мен оны жорудың поэтикалық суреттемелері баршылық” [1; 25]. Х.Досмұхамедұлының

айтып отырған түс жорушы мамандары әлі де кездеседі. Олардың небір үлгілері халық прозасы мен көркем туындыларда көрініс тапқан.

Сондай мотив «Алпамыс батыр» жырында бірнеше жерде көрініс береді. Солардың бірін мына бір көріністен көруге болады: Батырдың елде жоқтығын пайдаланып, оның малын қалмақ ханы Тайшық айдап кетеді. Бұған ыза болған Алпамыс зорлықшыл қалмақ ханына қарсы, оның қолына түскен малдарды қайтару үшін жалғыз аттанады. Мұны халық жыры Алпамыстың батырлық сапары, ерлік іске аттануы деп сипаттайды. Қалмақ ханы Тайшық Алпамыстың келе жатқанын түсінде көріп, оның қаһарынан қорқып, шошып оянып:

– Ей, азаматтар, жаранлар,	Қарсы қарап шабынды.
Мен бір жауап айтайын,	Көзімнің жасы егілді,
Құлақ салып қараңдар.	Қабырғам менің сөгілді.
Мен бір бүгін түс көрдім,	Басымда тәж, дәулетім
Түсімде жаман іс көрдім.	Жерге менің төгілді.
Заманым менің қағынды,	Бір арыслан өзіме
Қағынбаса не қылды?	Шабатұғын көрінді, – дейді [2; 14].

Жырда Тайшық ханның осындай жайсыз түс көруі басына бір қауіп-қатердің түсетінін сездіреді. Тайшық хан сасқанынан Мыстан кемпірдің таз баласына Қаракөзайым атты қызын бермек болып, Алпамыстың көзін жоюды өтінеді. Ханның осы бір түсі арқылы жыр Алпамысты халық ұғымындағы күштілік бейнесін елестететін арыстанға теңейді. Батырдың алып тұлғасын, ерлік келбетін сипаттайды [3; 17].

Ал енді «Орақ–Мамай» жырына тоқталар болсақ, бұл жырдың нұсқалары көп. Солардың ішінен алдымен алғашқы басылым көрген мәтін «Орақ билән Мамай батырдың хикаясы» деген 1903 жылы Қазанда басылған нұсқасын сөз етеміз. Бұл нұсқада Орақ өлгеннен кейінгі Мамайдың жеке жорығы мен Орақтың баласы Қарасайдың ерлігі баяндалады. Қалмақтың ханы Темірхан «штатыма кірсін, үш жылғы есепті берсін» деп хабар жібереді. Бәрінен де қымбатты өз Отаны, өз халқы екенін, оны басқыншы жаудан қорғап алу – өзінің борышы екенін түсінген сексен төрт жастағы Мамай батыр жаудан қорқып, өзін тастай көшкен ноғайлыға ашуланып, қалмаққа жалғыз аттанады. Осыдан бастап, халық намысы үшін басқыншы жауға қарсы аттанған батырдың майданда жасаған ерлік істері жырдың негізгі әңгімесіне айналады. Мамай жер ортасы Қиғаш тауында жауды күтіп жатып, ұйықтап кетеді. Қалмақтар ұйықтап жатқан батырдың қару-жарағын, атын ұрлап алады. Мамай оянған соң, жалғыз өзі жаумен қарусыз ұрыс салады. Мамайдың батырлық образы оның жау батырларымен жекпе-жек соғыстары арқылы ғана жасалмайды. Ақын-жыршылар батырдың ерлігін дәріптеу үшін Мамайды мыңдаған жау әскерімен соғыстырады. Ел тәуелсіздігін қорғау үшін туған Мамай батыр басқыншы жаудың мыңдаған әскерімен кездескенде, одан үрейленіп, қорқу дегенді есіне де алмайды. Қайта жау әскерін көргенде, Мамайдың күш-қуаты арта түседі. Жау әскеріне қарсы шабады.

Мазасын жаудың алады,
Қырып-жойып барады.
Бір жеті жатып атысып,
Екі мың қалмақ алады.

Жалғыз өзі қалмақтың мыңдаған қолын қырып тастайды. Мамайдың осыншалық ерлік жасауы, жауды жапыра қыруы – бұл бір адам арқылы берілген халық күшінің сипаты. Дегенмен батырдың әлсірейтін, түрлі қиыншылықтарға ұшырап, тарығатын кездері де болады. Жырда жебеуші пірлер көмегі көп жағдайда батырды қатерлі сәттерден құтқарып отырады. Мысалы:

Төбесінде төрт бүркіт	Таудай болып ойнайды.
Хан Мамайдың ойнайды.	Қанша қалмақ атса да,
Қазандай болған қара бұлт	Асыл туған хан Мамай
Күн өтер деп қорғайды.	Өлетұғын болмайды...
Атасының әруағы	

Аталған нұсқада Мамайға жәрдем беретін пірлер аспанда ойнаған бұлт бейнесінде көрінеді. Батыр ерекше қасиетке ие болады, «атса оқ, шапса қылыш өтпейді». Жауын пірдің көмегімен жеңу бас батырдың ғажайып жаратылысын дәлелдейді. Бұл орайда жыр батырлық пен ерлікті дәріптеп, қалың бұқараға деген қамқорлығы мол, қандайда дүлей күш болмасын, соны жеңе алатын ержүрек батырды аңсаған ел арманын көрсетеді. Жырдағы ғажайып туу, түс көру, жалғыздық, ата жау (қалмақ) мотивтері қазақ эпостарына тән ортақ, дәстүрлі сарындар.

Мәселен, Мамайдың әйелі жайсыз түс көріп, шошып оянады:

Түсімнен қорқып ояндым,	«Ордамды жығып кетер» деп,
Жорышы көрген түсімді.	Ұзын алтын сырықты
Жатыр едім ұйықтап,	Соған қарсы тіредім.
Мақпал тоным тұйықтап.	Сырығым тұтқан болмады,
Қыбыладан көрінді	Ортасынан үзілді,
Бір шаншылған бір қан.	Бұл не болар, енеке?! [4; 462]

Бұл түс Мамайдың басына бір қауіп-қатердің түскенін сездіреді [5;175]. Шешесі Қараүлек он төрт жасар Қарасайды қалмаққа аттандырады. Қарасай да көп ерлік жасап, зынданда жатқан Мамайды құтқарады.

Мысалы, «**Ер Сайын**» жырында да архаикалық жырларға және классикалық қаһармандық т.б. эпостарға тән сарындардың бірі «түс көру» мотиві бірнеше жерде көрініс тапқан. Мәселен, Сайынның әйелі жайсыз түс көріп, шошып оянады:

– Мен бүгін бір түс көрдім,	Шешем берген бокшасы
Жауырыным тола қара шаш	Шашылыңқы көрінді.
Жайылыңқы көрінді.	Жауда жүрген балаңның
Бедерленген бес тырнақ	Астында жүрген Ақбоз ат
Қанға малыңқы көрінді.	Құйрығы келте көрінді.
Қолына алған ақ сүңгі	
Үзіліңкі көрінді... деп енесіне жорытады.	

Сонда енесі түсті былай жорып:

– Жауырынның толған қара шаш	Қызылменен боятсаң,
Жайылыңқы көрінсе,	О да соған көрінсін!
Ертеменен қой қыдыр,	Жауда жүрген баламның
Енеңнің сөзіне нан, балам!	Астындағы Ақбозат
О да соған көрінсін!	Құйрығы келте көрінсе,
Бедерленген бес тырнақ	Жау қарасын көргенде,
Қызыл қанға, ә, балам,	Ақ құйрығын сүзген-ді.
Малыныңқы көрінсе,	Қасындағы жолдасы
Таң да, тал түс болғанда,	Жау көрмеген жамандар,
	Жаннан күдер үзген-ді [6]...

Ер Сайынның басына бір қауіп-қатердің түскенін сездіреді. Батырдың әйелі Аюбике Сайынды іздеп келіп, өліп қалған батырды «аюдың майын» жағып тірілтіп алады. Қаһарманның «өліп тірілу» сюжеті алтайлықтардың «Алтаин – Сайын Салам» атты ертегісінде кездеседі.

Қаһармандық жырларға тән белгілердің бірі – ел қамқоршысы батырдың сұлу жары, әрі ақылшы, көмекшісінің бейнесінің жасалуы болса, аталған жырда да Аюбике бейнесінен «мінсіз жардың» барлық қасиеттерін табуға болады. Сонымен қатар ол – өлген жанды тірілте алатын қасиетке де ие. Бұл бейнесімен «Қозы Көрпеш – Баян сұлудағы» Баянға, «Ер Қосай» жырындағы Ботақызға т.б. ұқсас [7].

Сайын ауруынан айығып, қалмақтың Еламан, Жоламан атты батырларымен соғысады. Осы кезде Бөкенбай мен Киікбайды ертіп Қобыланды келеді. Киікбай майданда кезігіп қалған әкесін

танымай, байқаусызда найза жұмсайды. Киікбайдың әкесін танымағандықтан, найза сілтеуі, әкесінің баласын тану көрінісі «Дариға қыз» дастаны мен «Рүстем-Сұһрап» т.б. жырларды еске түсіреді. Бұдан кейін үшеуі қосылып жауға шапқаны, қанды майдан айқаста асқан ерлік жасағаны, олардың ақырында қалмақ жауды жеңіп, жеңіске жетуі т.б. әңгіме болады. Осылардың бәрі бас қаһарман есімімен байланысты дамып отырады. Сайын батырдың қанымен келген отаншылдық қасиет оның ұлдары: Киікбай мен Бөкенбайға да қонады.

Ал «**Қарабек**» эпосына тоқталар болсақ, жырдың экспозициясы Қарабектің дүниеге келмей тұрып, он екі баулы ноғайда жасы алпысқа келген Қәдірхан хан мен Зәуреней атты әйелінің болғанын, қалмақ елінің ханы Қәдірханның байлығын өз қолдарына түсіруді көздегенін, халық қалмақ шабуылының әсерінен қонысынан айрылып жадап-жүдеген жағдайын суреттейтін мотив сипаттамадан басталады. Бір перзенттің жоқтығы Қәдірханның қабырғасын қайыстырады. Сонда әйелі Зәуреней «жас күнімде түс көріп едім» деп, жастықтың салдарынан айтылмағандығын айтады. Мұнда түс еске алу қызметін атқарып тұр. Арада талай жыл өтсе де қартайған ата-ананың басына басқыншылардың қауіп-қатері төнген жағдайда Қәдірхан мен Зәуреней Құдайдан бала тілеп, әулиелерге түнеп, дүние кезеді. Тілектері қабыл болып, Қарабек атты ұл мен Ханбибі атты қыз көреді. Алайда ағалы қарындас өсе келе бір-біріне жау болып, Ханбибі қалмақтың Қабылан атты батыры үшін бауырына опасыздық жасайды. Бұлардың бәрі алдын ала түстері арқылы хабар беріліп отырады. Және ұлы мен қызының түсін анасы сәуегейлікпен алдын ала сезіп, жорып отырады. Анасы жаумен көңіл қосқан өз қызы Ханбибі мен қалмақ батырын өлтіру керек деп жориды. Қарабек оны орындамағандықтан түрлі бәлеге душар болады [8; 465].

Жасы ұлғайған ата-аналардың бала тілеп, дүние кезуі кездей соқ емес. Олардың арман-мақсаты - атадан қалған мал, мүлікке ие болатын, ұрпағын жалғастыратын мұрагер, сондай-ақ ел-жұртына қорған болатын батыр іздеу. Бұдан кейін жырда батырдың, балалық шағы, тәрбиесі, ержеткеннен кейінгі үш соғысын, яғни Қабылан бастаған «қыл жалаулы» қалмақты бес мезгілде қыруы; Ақжан бастаған жаудың тас-талқанын шығаруы; Қодар құл бастаған «тоқсан құлды» жеңуі т.б. баяндалады.

Ал енді «**Бөген батыр**» жырына тоқталар болсақ, жырдың екінші атауы – «Жанайдың жалғызы». Ел аузында осылай да айтылады. Жинаушысы – Ілияс Нұрмағанбетов. Ол 1930 жылдары Алматыдағы педагогика институтының студенті болып жүріп, жырды ел аузынан жазып алып, 1935 жылы Ұлт мәдениетін зерттеу институтына тапсырған. Кімнен жазып алғаны белгісіз. Жырдың қолжазбасы Орталық ғылыми кітапхананың қолжазбалар қорында сақтаулы [9]. Шығарма дәптер қағаздарына көк сиямен латын әрпінде жазылған. Бұл жыр 1987 жылы «Батырлар жырының» 3-томында басылды [10; 269-297]. «Бөген батыр» туралы алғашқы пікір М.Ғұмарованың «Бұрын зерттелмеген жырлар» атты зерттеуінде кездеседі [11; 479].

Жырдың экспозициясы Бөген батыр дүниеге келмей тұрып, бұрынғы ноғайлының елінде, Жиренкөлдің жерінде бір перзентке зар болған алпыс жастағы Жанай мен әйелінің өмірін суреттейтін мотив-сипаттамадан басталады. Жанай Құдайдан бала тілеп, әулиелерге түнеп, дүние кезеді. Дүние кезіп жүргенде түсіне ақсақалды баба кездесіп:

«Балам, неге жылайсың,
Айтшы маған сөзіңді,
Білдірші маған жөніңді?
деп сұрайды.
Сонда Жанай сөйлейді,
Сөйлегенді бұй дейді:
«Айналайын, жан ата,
Менің немді сұрайсың?
Жас алпысқа келгенше
Құдай бала бермеген,
Соңымнан перзент ермеген,
Көзімнің жасын көрмеген.
Тал құрығын таянған,
Таң сәріден оянған
Мен бір жүрген бейшара...

деп қайғысын айтады.

Ақсақал батасын беріп, ақыры тілегі қабыл болып, кемпірі жүкті болады. Күні толып,

Омырауы есіктей,
Балтырлары бесіктей,
Кеудесінен басы зор,
Кірпігінен қасы зор

бір ұл туады. Атын Бөген қояды. Болашақ батырдың «ғажайып туу мотиві» “Алпамыс” жырының барлық версияларында, «Мұңлық – Зарлық», «Шора батыр», «Қобыланды батыр», «Едіге батыр», «Қарабек батыр» жырларында, алтайлықтардың «Маадай – Қара», қырғыздың «Манас» жыры, «Монғолдың құпия шежіресі» сияқты эпостық шығармаларда кездеседі.

Бұдан кейін жырда батырдың балалық шағы, тәрбиесі, ержеткеннен кейін Қиғаш тауындағы қалмақ ханы Қалталы Қарайманның Ақборық атты қызын іздеп сапар шегуі; көптеген қиындықты жеңіп, Қарасүймен батырдың зынданында жатқан Ақборықты алып ноғайлының еліне оралулы, той жасауы т.б сөз болады.

Жырда суреттелетін Бөген батырдың атының шабысы – Қобыландының Тайбурылына ұқсайды. Сол сияқты Бөгеннің асық ойнап балаларды жеңіп алуы, оны қойшы Жәнпекейдің жеңуі, атының қашып кетуі «Қосайға», Қалталы Қарайманның қызы Ақборықты іздеуі «Әуезге», Ақборықты қызылбас Қарасүлейменнің алып кетіп, зынданға салып қойғаны “Мұңлық-Зарлық” дастанына ұқсайды.

Түс көру әсіресе пайғамбарлар туралы аңыз-әңгімелерде, діни дастандарда мол кездеседі.

Мысаллы бұл сарын «Ғазауат Сұлтан» дастанында мол көрініс тапқан. Мәселен, дастанның басында Жағыпардың (Сейітбаттал) әкесі Хұсайын шаршап, ұйықтап қалады. Түс көреді. Түсі былай баяндалады:

Түсінде Қызыр аләйһиссалам сүйінші сұрды:
– Ол, Жағыпар, сенің ұлың болар, – деді.
Аз қалды, бұ дүнияға ол ұлың келер, – деді,
Дін мұсылманлары мұнаууар* қылар – деді.

Хұсайын дүниеге баланың келетінін «түс көру» арқылы біледі. Шығармада сол сияқты ұжымдық түс көру, яғни бір отбасының мүшелері, немесе, басқа да кейіпкерлердің бір мазмұнда түс көруі және бірдей көңіл-күйді бір мезгілде бастан кешуі сәттерінен көрініс беретін тұстары да кездесіп отырады. Соған мысал ретінде мына үзіндіні беруге болады.

Калиб патшаның ұлы түсінде арсылан, наһан балық, аждаһаны көреді. Олар:

– Атаңа айт, тез мұсылман болсын, – дейді,
Жоқ десе, мен жұтармын екеуіңізді, – дейді.

Сол сәтте Калиб патша да дәл сол түсті көреді. Түсін уәзірлеріне айтады:

Әлқисса, уәзірлеріне патшаның өзі келді,
Көрген түсін уәзірлеріне баян қылды.
Мұны естіп уәзір, бектер қайран қалды,
– Біз де көрдік бұ түсті, ғажап, – деді.

Бұл жерде түс – хабар жеткізіп, шығармадағы оқиғаның одан әрі дамуына дәнекер болып, сол сияқты кейіпкерлердің көңіл-күйін суреттеуде көркемдік қызмет атқарып тұр.

Түс көру мотиві аталмыш дастанның өн бойында кездесіп отырады. Сейітбаттал сиқыршы Далфруз бес жасында ұрлап кеткен Ескендір атты баласын хақ Пайғамбардың түсінде аян беруі арқылы таныса, баласы Ескендір де әкесін түс арқылы біледі.

Дастандағы мотивтің бірі – жазмыш. Бас кейіпкер Сейітбаттал өзінің дүниеден озатынын алдын-ала түс көру арқылы сезеді. Ол ұйқыда жатқанда Расул Алла Мұхаммед кіріп:

* Мұнаууар (а) – жарық, жарқыраған деген мағынада.

–Иә, шүкір күшім, сен Малатияға барып мұсылмандарға көмек бер, сені олар күтіп жүр, – дейді. Сонда Сейіт: – Жасым 99-ға келді, ғұмырым жақындады, арманым Мәдине топырағында қалу еді, топырағыңнан неге қудың? – деп ұйқысынан оянады [12]. Сөйтіп, өзі түсін жориды, ажал сағатының жақындағанын сезеді. Ел-жұртымен, туған-туыстарымен қоштасып, насихат сөздерін айтып, дұшпанға қарсы жалғыз аттанады. Батырдың осы сапардан оралмайтынын сезген Мәдине халқы қоштасып, зар жылап қалады. Сейітбаттал жолда дем алып, ұйықтап қалады. Сол кезде кәпірлердің патшасы Қанатустың қызы әскердің келе жатқанын көріп, тобықтай тасқа хат жазып, Сейітке лақтырып жібереді. Жүрегіне келіп түскен тобықтай ақ тас себеп болып, сол жерде Сейітбаттал шаһид болады.

Жұмласы Хақтан жәрдем болып еді,
Сейіттің бір қылына кәр қылмады.
Құдайдан тағдыр тамам болып еді,
Тобықтай тас Сейітке қаза болды, – дейді.

Мұндай түс тағы бір жерде кездеседі. Сейітбатталдың жиені Мұхаммед түсінде Сейітбатталдың «Бізге қонақ бол» деп шақырғанын көреді. Түсін Ескендір жорып, Мұхаммедтің бұ дүниеден көшетінін сезеді. Шығармада марқұм болған адамның түске кіріп, шақыруы кейіпкердің ажал сағатының жақындағаны деп жорылады. Адам тағдырын түс, аян арқылы болжап сезіну – ислам дәстүріне тән құбылыс.

«Қисса Мұхаммед Расул Алланың дәрул пәниден дәрул бақиға рихлат еткен мәселесі» атты дастанының өзегін құрайтын «түс көру» мотиві. Дастанда Расул Аллаға ең жақын сегіз адам түс көріп, оны хазірет Пайғамбардың өзіне жорытады. Сегіз түс былайша жорылады:

Бірінші түс Әбубәкір Сыдықтың түсі. Ол: «Үстімде киген жеке жерге түсті», – дейді. Демек, Әбубәкірдің «жеке жерге түсті» дегені – досы Мұхаммед пайғамбардың ажал сағатының таяп қалғаны деп жорылады.

Екінші түс көруші – Омар хазірет: «Мөрім жерге түсіп, ғайып болды», – дейді. Мөрімнің сынуы Пайғамбардың қазасының белгісі деп жорылады.

Үшінші түсті Оспан көреді. Ол да Пайғамбарға «Құраным қолымдағы жерге түсті» деп баяндайды. «Құран Кәрімнің жерге құлап түсуі» – Мұхаммед пайғамбардың өлімінің жақындағаны деп жорылады.

Төртінші түсті хазірет Әли көреді. Оның түсінде «Әлидің үстіндегі сауыты өзі шешпей жерге түседі». Әлидің түсі «Бабаңыз бұл дүниеден өтер деп жорылады.

Бесінші түсті Пайғамбардың ең кіші, әрі сүйікті әйелі Айша түсін жорытады. Айша түсін: «Басыма қара шадыр салдырыппын» деп баяндайды. Жұбайының сөзін де, Расул Алла «өлімге» жориды.

Алтыншы түсті Пайғамбардың кенже қызы – Фатима жорытады. Ол: «Киген күртемнің жағасы дал-дал болып жыртылды» деп зар еңіреді.

Жетінші түс көруші Хасен де Пайғамбарға келіп түсін былай деп айтады: «Баста – бөрім, аяқта кебісім жоқ, табаным тас батып жүр екенмін», – дейді.

Соңғы Хұсайынның түсінде бабасы алтынмен безендірген таққа мініп, көзден ғайып болады. Хазірет Пайғамбар мұны өзінің «дүниеден өтер күнінің келгені» деп жориды да, ел-жұрт, туған-туыстарымен қоштасады.

Мұхаммед пайғамбар өмірмен қоштасар сәтте өзінде «кімнің қарызы бар?» деп сұрайды. Сонда Акаша деген сахаба Пайғамбардың оған бір рет қолы тигенін айтып, орнына Мұхаммедті бір рет қамшысымен ұру үшін рұқсат сұрайды. Жұрттың қарсылығына қарамастан Акаша Пайғамбардың арқасын жалаңаштайды. Осы арада сахаба Мұхаммедтің жауырындағы «мөрді» көріп райдан қайтады.

Түс көру мотиві **«Салсал»** дастанында былай көрініс тапқан. Бес жолдың айырығына келгенде Әзірет әлі қайсысына түсерін білмей дағдарды.

Батыр Әли құдықтан таһарат алды,
Астахари намазын оқып алды.
«Құдайым түсімде не білдірер деп.

Намаз оқып, ер Әли ұйықтап қалды.

Пайғамбар түсінде Әлиге: «Түр! деп айтты,
Бір Құдайдың құдіретін көр деп айтты.
Қолыңды бес бөлек қыл, деп айтты,
Өзің оң жақ шет жолмен жүр» деп айтты.

Әли Алладан бағыт-бағдар алатын түс көрсетуін тілеп, ұйықтап қалады. Оның ұйықтаудағы мақсаты сол. Тілегі қабыл болып, түсіне ХаҚ Пайғамбар еніп, оған жөн сілтейді. Мұндай түс бұл жерде кейіпкердің даралық сипатын танытуға айрықша үлес қосып тұр. Әли мұсылмандардың өзгелерге үлгі боларлық, асқақ батыры, әрі пайғамбардың күйеу баласы, әрі төрт шахариярдың біреуі. Сондықтан, басқа да сипаттары тәрізді, оның түс көру жолы да ерекше болуға тиісті. Мұндай тілек түсін Әлиге телу, осындай талаптың деңгейінен туындаған.

Сонымен, діни эпостардағы түс көру өте мол қолданылатын бірі деуге болады (13; 123).

Көне миф, аңыз-ертегілер, лиро-эпостар, батырлар жырларының қайсысын алмайық, бәрінде де түс көру бар. Алайда, ол бейнелеу құралы емес, сол кезеңге тән мифологиялық ой-сананың сәулесі ретінде қолданылады [14; 26]. Мұны белгілі ғалым, фольклорист Ш.Ыбыраев былай түсіндіреді: "...түс көрудің себебінен жолға шыққан батырдың барған жерінде ешқандай өзгеріс болмаса, яғни түстегі көргені өтірікке шықса, ұзақ жол жүріп, арамтер болған қаһарманды суреттеудің ешқандай да мән-маңызы жоқ. Сондықтан да мұндағы түстің атқаратын қызметі бір бағытта, бір жақты. Оны ойнақшытуға, мағынасын олай да, бұлай да бұрмалауға жол жоқ. Түс міндетті түрде шындыққа айналады" [15; 15].

Жалпы қай батыр болса да, оның әке-шешесі, туыстары түсті көргендеріне үлкен мән береді. Көптеген жырларда жаудан қайтып оралмаған батырлардың ата-анасының жалғыз медет қылатыны - көрген жақсы түсі.

Ал батырдың жау жағы болса, көрген түске кейде мән бермейді. Көрген түсін қалмақ батырына айтқанда, «түс – түлкінің боғы» деп жұбату айтады. Алайда көрген түс шындыққа айналып, жау батыры жеңіледі.

Батырлардың дүниеге келуі де олардың ата-анасына пірлердің түсінде аян берумен байланысты. Тіпті болашақ батырға ат қою, олардың кім болатынын да пірлер айтып береді. Батырлар қиыншылыққа тап болса да, оларға жол сілтейтін де пірлер. Олар көбінде батырдың түсіне кіреді. Мұндай мотивтерді көптеген «Бабалар сөзіне» енген эпостардан, дастан, ертегілерден т.б. кездестіреміз. Себебі қазақ фольклорының барлық жанры аталған жүзтомдықта қамтылған. Жүзтомдық басылымды шетел ғалымдары жоғары бағалаған. Onun içinde Türk bilim adamı Gülsevin G. böyle değerlendirdi: 1Babalar Sözü bu halkımızı asırlarca biriktirdiği manevi mirasını bilimsel açıdan analize ederek ve sistematize ederek, etraflıca açıklamalar vererek, yeni nesillere emanet ettiği oldukça geniş kapsamlı yeni asır projesidir» [16; 11-15].

Қорытынды

Қазақ дәстүрлі қоғамында да түс көруге бей-жай қарамағанын, айрықша ден қойып, мағынасын жорығанын фольклорлық мұраларынан, ырымдар мен жоралардан көруге болады. Түсті әрдайым жақсылыққа жорып, "Түс – балқыған қорғасын", оны жақсылыққа жорысаң – жақсы ниет қабыл болып жақсылыққа айналады, жамандыққа жорысаң – жамандыққа айналуы мүмкін деген ұғым қалыптасқан.

Мақалада халқымыздың бай рухани қазынасында өзіндік орны бар түс көру мен жоруға қатысты көріністер баяндалатын эпостардан үзінділер беріліп, бұл ретте эпостық шығармаларда көрініс тапқан түс көрудің бірнеше түрлері анықталды: Сәуегей түстер (вещие сны) – аян берілетін түстер, діни дастандағы тілек бойынша түс көру, діни дастандағы Пайғамбарлардың түстері; ұжымдық түс – батырлар жырындағы бір отбасы мүшелерінің бәрі бір күнде, бір мазмұнда көретін түстер; жайсыз түс – батырлар жырларындағы жау келерде енетін түстер т.б.

Сол сияқты түстің фольклорлық шығармалардың сюжеті пен композициясын дамытудағы қызметі мен орны ерекше екені тұжырымдалады.

Түс көру, аян беру, оны жору, түс садақасы т.б секілді көптеген салт-дәстүр, ырым-нанымдары ұлттық сөз өнеріміздің баға жетпес ұлттық құндылықтары. Олардың бәрін шағын

мақалада талдап шығу мүмкін емес. Сондықтан ол әлі де терең зерттеуді талап ететін тақырып дегіміз келеді.

Осы мақалада аталып отырған эпостардың түс жору мәтіндері еліміздің Тұңғыш президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты еңбегінің аясында орындалып жатқан «Дала фольклорының антологиясы» атты онтомдық жинақтың түс жоруға арналған томына енеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Дәдебаев Ж. (1992) Түс аяны. Алматы.
2. Бабалар сөзі: (2006) Жүзтомдық. 34-том. Астана: Фолиант.
3. Алпысбаева Қ. (2011) Кейбір эпостық жыр басылымдарының текстологиялық негіздері. Алматы.
4. Бабалар сөзі: (2006) Жүзтомдық. 40-том. Астана: Фолиант.
5. Алпысбаева Қ., Әуесбаева П. (2017) Қолжазба қорларындағы батырлық жырлардың жиналу тарихы. Алматы.
6. Ер Сайын. – Ташкент, 1922.
7. Козы Корпеш – Баян сұлу. Қыз Жибек (2002) Москва.
8. Алпысбаева Қ. (2007) Түсініктеме. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. 44-том. Астана: Фолиант.
9. Бөген батыр. 668 (ОҒК). Жинаушысы І.Нұрмағанбетов.
10. Батырлар жыры (1987). Алматы.
11. Қазақ әдебиетінің тарихы. (1960). Алматы.
12. Ғазауат Сұлтан (1908). Қазан.
13. Әбдуов М. (2006). Қазақтың діни дастаны. Қарағанды.
14. Пірәлиева Г. (2003) Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Монография. Алматы.
15. Ыбыраев Ш. (1993) Эпос әлемі. Алматы.
16. Gulserin G. (2019) Turk dili kulturinin ortak hazinesi atasozleri // Бабалар сөзі – рухани жаңғырудың қайнар көзі: Халықаралық симпозиумның жинағы (16-17 мамыр). Алматы. 11-15б.

Сновидения в эпических сказаниях и некоторые вопросы их толкования

К.Б. Алпысбаева

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, г.Алматы, Казахстан
alpysbaeva-k@mail.ru

Мотив сновидения широко распространен в мировом фольклоре, особо отметим устную литературу и фольклор восточных народов религиозной исламской тематики, содержащие сочинения о пророке, а также героические сказания. В статье рассматриваются вопросы толкования сновидений в эпосах «Алпамыс батыр», «Орақ-Мамай», «Ер Сайын», «Карабек», «Ғазауат Султан». Идет речь и о роли мотива сновидений в этих произведениях. Утверждается, что само толкование сна должно интерпретироваться только в русле принятых толкований. Сновидение нельзя трактовать так или иначе по своему усмотрению. Это положение исходит из того, что сны сбываются впоследствии наяву.

Ключевые слова: фольклор, эпос, текст, сновидение, снотолкование, оригинал, мотив.

Dreams in epic tales and questions of their interpretation

K.B. Alpysbaeva

Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov, Almaty, Kazakhstan
alpysbaeva-k@mail.ru

The dream motif is widely spread in world folklore, especially oral literature and folklore of Eastern peoples of religious Islamic themes, containing works about the prophet, as well as heroic tales. The article deals with the interpretation of dream studies in the epics "Alpamys Batyr", "ORAK-Mamay", "Er sayyn", "Karabek", "Gazauat Sultan". We are also talking about the role of the dream motif in these works. It is argued that the interpretation of the dream itself should only be interpreted in line with accepted interpretations. The dream cannot be interpreted in any way at your own discretion. This position is based on the fact that dreams come true later in reality.

Keywords: folklore, epic, text, dream, dream interpretation, original, motif.

Редакцияға 31.01.2020 түсті.